

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Romeins nepnieuws ten tijde van Eusebius? De Handelingen van Pontius Pilatus als documentaire fictie

Tacoma, L.E.; Burger, J.P.; Huliselan, I.C.

Citation

Tacoma, L. E., Burger, J. P., & Huliselan, I. C. (2022). Romeins nepnieuws ten tijde van Eusebius?: De Handelingen van Pontius Pilatus als documentaire fictie. *Leidschrift*, 37(2), 17-34. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3479647>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3479647>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Romeins nepnieuws ten tijde van Eusebius? De *Handelingen* van Pontius Pilatus als documentaire fictie¹

L.E. Tacoma, J.P. Burger en I.C. Huliselan

‘De *Handelingen* die zijn vervalst om ons te schande te maken.’² Zo beschrijft Eusebius van Caesarea, de invloedrijke christelijke historicus uit de vroege vierde eeuw n.C., de *Handelingen* van de Romeinse gouverneur Pontius Pilatus. Eusebius gaat niet in op de inhoud, maar het document kan worden voorgesteld als een rechtbankverslag van de dialoog tussen Jezus en Pilatus tijdens Jezus’ proces. In de versie van het rapport waar Eusebius over klaagt, zouden de christenen in een slecht daglicht zijn gezet. Eusebius stelt in zijn *Kerkgeschiedenis* dat de antichristelijke vervalsingen op last van de keizer overal in het Romeinse Rijk werden opgehangen als onderdeel van de christenvervolgingen die aan het eind van de derde en het begin van de vierde eeuw plaatsvonden.³ De valse *Handelingen* zouden zelfs zijn ingezet als schooltekst. Kinderen moesten dit rabiaat antichristelijke document uit het hoofd leren ‘in plaats van de gebruikelijke lessen’.⁴ Eusebius doet dan ook veel moeite om met feitelijk bewijsmateriaal het document onderuit te halen.⁵

Eerder in zijn boekwerk bespreekt Eusebius de in zijn ogen ware versie van de door de christenvervolgers vervalste *Handelingen*. In een officieel verslag van Pilatus aan keizer Tiberius, waarin Pilatus over zijn dialoog met Jezus’ rapporteert, zou de gouverneur zo positief hebben bericht over de wonderen van Jezus dat de keizer overtuigd raakte van het christelijke gedachtegoed. Volgens Eusebius stuurde Tiberius Pilatus’ rapport door aan

¹ Dit artikel is het resultaat van een intensief research traineeship (februari-november 2021) aan de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Leiden. Het project betrof een cross-over tussen de disciplines van Oude Geschiedenis en Media Studies. Wij bedanken graag Anne Vorwald voor haar waardevolle bijdrage aan de start van het project. Ook danken wij de redactie van *Leidschrift*, dr. Renske Janssen, Marijke Kooijman, Marianne Bakker, Eden Dijkstra, Joëlle Kraaijeveld en Janis Oomen voor het meelesen en het leveren van commentaar.

² Eus., *H.E.* 9.7.1 τὰ ἐφ’ ὅβρει πλασθέντα ὑπομνήματα. Alle vertalingen zijn van eigen hand.

³ Eus., *H.E.* 9.5.1.

⁴ Eus., *H.E.*, 9.5.1 ἀντὶ μαθημάτων. Zie ook 9.7.1.

⁵ Eus., *H.E.* 1.9.2-4.

de senaat, die enkel vanwege formaliteiten weigerde Jezus als God te erkennen.⁶

In zowel de passages over de antichristelijke vervalsingen als in de vertelling over de rapportage aan Tiberius gebruikt Eusebius hetzelfde woord om de documenten van Pilatus aan te duiden: *hypomnemata*, een technische term die gebruikt werd voor officiële rapporten zoals rechtbankverslagen. Voor hem ging het dus in beide gevallen om hetzelfde type document: het ene, de echte *Handelingen*, prochristelijk, het andere, de vervalste versie, antichristelijk. Ondanks Eusebius' overtuiging van de waarheid van de prochristelijke *Handelingen*, is de authenticiteit van beide versies, antichristelijk en prochristelijk, zeer onwaarschijnlijk.⁷ Beide kunnen als vervalsing worden aangemerkt.

De documenten zelf zijn niet bewaard gebleven, maar Eusebius' beschrijvingen tonen dat ze onderdeel waren van een heftige polemiek.⁸ Eusebius had daarin als christen zelf een belang: hij beschreef ze niet op neutrale wijze, maar zette de verschillende versies van de *Handelingen* op een strategische manier in voor zijn geschiedenis van het christendom, waarin hij het christendom prijst en legitimeert. De reden daarvoor is duidelijk. In de tijd waarin Eusebius schreef, had de positie van de kerk een radicale transformatie ondergaan. Met de bekering van keizer Constantijn de Grote had het christendom, tot voor kort een vervolgd religie, een geprivilegieerde positie verworven. Deze nieuwe positie van de christenen werd echter niet zomaar door iedereen geaccepteerd en ging gepaard met een ware *war of words*. Officiële documenten werden gemanipuleerd tot wat wij hier aanduiden als 'documentaire ficties'.

⁶ Eus., *H.E.* 2.2.1-2 en 2.2.6. Eusebius wendt de onwil van de senaat onmiddellijk ten positieve van het christendom en stelt dat Pilatus' rapport in feite werd afgewezen omdat de goddelijke boodschap geen menselijke bekrachtiging nodig zou hebben.

⁷ Zie A.-C. Baudoin, 'Truth in the Details: The Report of Pilate to Tiberius as an Authentic Forgery', in: E.P. Cueva en J. Martínez (eds.), *Splendide Mendax. Retbinking Fakes and Forgeries in Classical, Late Antique, and Early Christian Literature* (Groningen 2016) 219-38.

⁸ Wat echter wel overgeleverd is, zijn latere prochristelijke *Handelingen* uit de late vierde en vijfde eeuw. Zie Baudoin, 'Truth in the Details', 226-34. Baudoin beargumenteert overtuigend dat de latere, prochristelijke *Handelingen* zijn vervaardigd in respons op Eusebius en zijn hekeling van de antichristelijke vervalsing. Wij laten ze in onze analyse verder buiten beschouwing, maar het is goed mogelijk dat deze latere versies elementen van de verloren gegane eerdere versies bevatten.

Het circuleren van gemanipuleerde documenten en de manier waarop Eusebius daarmee omgaat, vertoont verwantschap met het ‘fake news’ van onze tijd. Sinds de opkomst van het internet is het voor mensen buiten gevestigde journalistieke organisaties veel makkelijker geworden om nieuws te verspreiden. Een deel van deze berichten is bewust gemanipuleerd en dit ‘nepnieuws’ kan onderwerp worden van verdere polemiek. Daarnaast wordt het label ‘fake news’ toegepast als retorisch middel om tegenstanders verdacht te maken en het monopolie op de waarheid te claimen.⁹ Omdat de woorden ‘nepnieuws’ en ‘fake news’ zo sterk gepolitiseerd zijn, zullen wij ze in wat volgt niet gebruiken als analytische termen, maar in plaats daarvan het neutralere begrip ‘desinformatie’ hanteren.

Voorals sinds de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016, waarin toenmalig kandidaat Donald Trump van de uitroep ‘*fake news!*’ zijn lijfspreuk maakte, is er een groot aantal studies verschenen over dit verschijnsel. Er zijn daarbij verschillende categoriseringën voorgesteld.¹⁰ Het is zinvol om bewuste misleiding (*desinformatie*) te onderscheiden van onbedoelde fouten (*misinformatie*). Niet alle onjuiste berichten zijn desinformatie en niet alles wat desinformatie wordt genoemd, valt binnen de bovenstaande omschrijving. Het gaat om berichten die dezelfde vorm hebben als nieuws, maar een ander productieproces en/of motief hebben voor hun verspreiding,¹¹ of om valse claims die gepresenteerd worden als traditioneel nieuws met de intentie om te misleiden.¹²

Uit dit vluchtige overzicht blijkt al dat wat onderzoekers van nu aanduiden als desinformatie verwant is met wat Eusebius beschrijft: de intentie om te misleiden door middel van gefabriceerde informatie in een gezaghebbend format is ook terug te vinden in de laat-antieke documentaire ficties. In beide gevallen gaat het om de manipulatie van een gezaghebbend genre: nieuwsartikelen nu, *Handelingen* toen. Daarnaast geldt dat Eusebius de

⁹ J.L. Egelhofer en S. Lecheler, ‘Fake News as a Two-dimensional Phenomenon: A Framework and Research Agenda’, *Annals of the International Communication Association* 43 (2019) 97-116.

¹⁰ E.C. Tandoc Jr., Z.W. Lim en R. Ling, ‘Defining “Fake News”. A Typology of Scholarly Definitions’, *Digital Journalism* 6 (2018) 137-153 onderscheiden drie groepen: gefabriceerd nieuws en gemanipuleerde foto’s; satire en parodie, beide in de vorm van nieuws, maar zonder waarheidspretentie; en reclame/PR en propaganda.

¹¹ D.M.J. Lazer e.a., ‘The Science of Fake News’, *Science* 359 (2018) 1094-1096.

¹² N. Levy, ‘The Bad News About Fake News’, *Social Epistemology Review and Reply Collective* 6 (2017) 20-36.

gemanipuleerde teksten en claims over de (on)betrouwbaarheid daarvan inzet maakte van zijn betoog, net zoals hedendaagse makers beschuldigingen over desinformatie gebruiken voor hun eigen agenda.

Een comparatieve benadering

Uitingen die sterke verwantschap vertonen met wat nu bij een breed publiek bekend staat als ‘nepnieuws’ bestaan al veel langer dan het sociale medialandschap van de eenentwintigste eeuw. Ze zijn ook al meermaals aangehaald in de wetenschappelijke literatuur, maar meestal beperkt de bespreking zich tot weinig meer dan anekdotische voorbeelden.¹³ Wat ontbreekt, is een meer diepgravende analyse waarbij een historische casus wordt getoetst aan het hedendaagse concept desinformatie.

Comparatief onderzoek naar desinformatie vervult twee doelen: een historische casus belichten met behulp van theorie over desinformatie en bijdragen aan de kennis over het huidige maatschappelijke probleem. Verschillende onderzoekers betogen dat hedendaagse desinformatie een uniek fenomeen is.¹⁴ Inderdaad zijn er wat betreft verspreidingswijze, volume en omloopsnelheid serieuze verschillen tussen hedendaagse desinformatie en

¹³ J. Posetti en A. Matthews, *A Short Guide to the History of ‘Fake News’ and Disinformation* (Washington, DC. 2018) geven een historische tijdlijn van ‘nepnieuws’. Deze begint bij 44 v.Chr., maakt daarna een enorme sprong naar 1450 en vervolgens naar de periode vanaf de negentiende eeuw. De auteurs verantwoorden niet in hoeverre deze gevallen verschillen van hedendaagse voorbeelden of waarom is gekozen voor deze selectie. J.M. Burkhardt, ‘History of Fake News’, *Library Technology Reports* 53 (2017) 5-8 bespreekt hoe het medialandschap is veranderd en stelt dat dat er waarschijnlijk al ‘nepnieuws’ is sinds mensen samenleven in groepen, maar gaat verder niet in op de aard van deze verschijnselen. P. Ortoleva, ‘Canards, Fausses Nouvelles, Paranoid Style. Classic authors for an emerging phenomenon’, in: J.E. Katz en K.K. Mays (eds.), *Journalism and Truth in an Age of Social Media* (New York 2019) 119-132 vindt eclectische, maar bruikbare inzichten in het werk van Hofstadter over ‘*the paranoid style*’ in de Amerikaanse politiek, in een studie van de historicus Bloch over geruchten in de Eerste Wereldoorlog, en in negentiende-eeuwse literatuur over ‘*canards*’ in kranten en pamfletten, maar gaat niet verder terug dan het begin van de negentiende eeuw.

¹⁴ C. Wardle, ‘Information Disorder: The Essential Glossary’, *Harvard, MA: Shorenstein Center on Media, Politics, and Public Policy, Harvard Kennedy School* (July 2018) 10.

gemanipuleerde teksten in eerdere perioden. Het doel is ook niet om ze aan elkaar gelijk te stellen. Maar door de uniciteit van moderne desinformatie te benadrukken, wordt het automatisch beschouwd als een bedreigender en onbeheersbaarder fenomeen. Terugkijken naar vergelijkbare historische uitingen lost moderne problemen niet op, maar creëert wel een relativering in het debat. Daarnaast kan het inzicht geven in de manier waarop historische samenlevingen zijn omgegaan met vergelijkbare problemen.

Dit artikel beoogt een dergelijk comparatief onderzoek uit te voeren aan de hand van een specifieke casus: Eusebius' opmerkingen over de *Handelingen* van Pilatus. De vraag die daarbij centraal staat is in hoeverre moderne theorie over desinformatie helpt om de *Handelingen* van Pilatus te begrijpen, zowel waar het de vervalsingen zelf betreft als de manier waarop Eusebius daarmee omgaat. We richten ons op drie kernpunten in de bestudering van desinformatie: de motieven van de makers, het format van de documenten en de relatie tussen autoriteit en authenticiteit.

De keuze voor Eusebius en de *Handelingen* van Pilatus is niet willekeurig. Tot voor kort werd het werk van Eusebius laag ingeschat. Weliswaar was hij de grondlegger van een nieuw genre geschiedschrijving, de kerkgeschiedenis, en werd hij om die reden veel bestudeerd, maar door zijn overvloedige hoeveelheid letterlijke citaten uit eerdere antieke bronnen werd hij gezien als een uittrekselmaker zonder eigen inbreng.¹⁵ Daarbij werd zijn betrouwbaarheid in twijfel getrokken en zijn historische waarde gebagatelliseerd.¹⁶ Dit beeld is de afgelopen decennia radicaal veranderd. De aandacht verschoof van de betrouwbaarheid van zijn 'uittreksels' naar zijn persoonlijke motieven, naar zijn werkwijze en naar de historische context waarin hij opereerde. Een eerste poging om Eusebius te begrijpen vanuit moderne mediatheorie stamt van voor het fake news-tijdperk: in 1999 betoogde Mendels dat Eusebius zich in bepaalde opzichten gedroeg als een moderne journalist. Hij was zich meer dan de traditionele antieke historici bewust van zijn lezerspubliek, maar tegelijkertijd zou hij in veel opzichten niet voldoen aan moderne journalistieke normen.¹⁷ Terugkijkend is Mendels'

¹⁵ Zie als een van de vroege representanten van deze visie: F.J. Foakes Jackson, *Eusebius Pamphili, Bishop of Caesarea in Palestine and First Christian Historian: A Study of the Man and His Writings: Five Essays* (Cambridge 1933).

¹⁶ Zie bijvoorbeeld R.M. Grant, 'The Case Against Eusebius: Or, Did the Father of Church History Write History?', *Studia Patristica* 12 (1975) 413-421.

¹⁷ D. Mendels, *The Media Revolution of Early Christianity: An Essay on Eusebius's Ecclesiastical History* (Grand Rapids, MI. 1999).

benadering eerder interessant dan geslaagd. Veel productiever is het om wat ook Mendels zag als slordigheid of nalatigheid te zien als bewuste keuze: een strategie ten behoeve van zijn eigen agenda.¹⁸ Eusebius had als bisschop en geschiedschrijver onder Constantijn de Grote een cruciale rol en bood op geheel eigen wijze een zeer selectief narratief van de ontwikkeling van het christendom. Dat deed hij ook toen hij de documentaire ficties over Pilatus inzette in zijn betoog. Pilatus vormde een sleutelfiguur in de discussie over de relatie tussen het christendom en de staat en was daarmee essentieel voor de christelijke collectieve zelfdefinitie. De vervalste documenten, prochristelijk en antichristelijk, waren daarom voor Eusebius cruciaal.

Sociale en ideologische motieven

Om het ontstaan en de verspreiding van hedendaagse valse nieuwsberichten te begrijpen, is het zinvol om de producenten te onderscheiden van de verspreiders.¹⁹ Beiden kunnen gedreven worden door verschillende motieven. De beruchte Macedonische nepnieuwsproducenten bijvoorbeeld mikten vanaf 2016 uit financiële overwegingen met pro-Trumpnieuws op een Amerikaans publiek, zonder zelf betrokken te zijn bij de Amerikaanse verkiezingen. Amerikaanse Trumpaanhangers verspreidden webkoppelingen naar de Macedonische websites omdat ze die zagen als wapen in de politieke strijd, niet om er geld mee te verdienen. En om het beeld verder te compliceren: een deel van de Amerikaanse Facebookgebruikers die de webkoppelingen naar de webpagina's verder verspreidden, waren in werkelijkheid valse gebruikersprofielen van Macedoniërs.²⁰

Naast financiële en ideologische motieven om desinformatie te verspreiden, onderscheiden onderzoekers bovendien psychologische en

¹⁸ Zie bovenal J. Corke-Webster, *Eusebius and Empire. Constructing Church and Rome in the Ecclesiastical History* (Cambridge 2019) 8-9.

¹⁹ C. Wardle en H. Derakhshan, *Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making* (Straatsburg 2017).

²⁰ P. Burger en M. Schenk, 'De Kumanovo-Connectie: Macedonische spam clans verdienen aan nepnieuws over moslims en migranten', *Nieuwscheckers.nl* (online gepubliceerd 18-01-2019). <https://nieuwscheckers.nl/de-kumanovo-connectie-macedonische-spam-clans-verdienen-aan-nepnieuws-over-moslims-en-migranten/>.

sociale motieven.²¹ De psychologische persoonlijkheidskenmerken die een rol spelen, zijn wegens een gebrek aan bronnen voor onze historische vergelijking niet relevant, de sociale wel. Uit verschillende studies blijkt dat gebruikers van sociale media onjuiste berichten met anderen delen om uit te drukken dat ze een bepaalde partij of stroming aanhangen. Ze doen dat onafhankelijk van hun perceptie van de betrouwbaarheid van die berichten.²² Zo maken gefabriceerde nieuwsberichten deel uit van het retorische wapenarsenaal in de hedendaagse politiek. Het is een middel om het karakter van de tegenpartij, inclusief de daarmee geassocieerde nieuwsmedia ('leugenpers', 'kartelmedia', 'fake news') en kennisinstituten te devalueren en de eigen autoriteit te vergroten, bijvoorbeeld door het promoten van alternatieve nieuws- en kennisbronnen.

In de oudheid zijn sociale motieven moeilijk te onderscheiden van ideologische motieven, aangezien sociale markeringen als status en religie een grote rol speelden in kwesties van macht en politiek.²³ We zien sociaal-ideologische motieven terugkomen in de tekst van Eusebius: via hem leren we over antichristelijke documenten die in het kader van de grote christenvervolgingen wijd zouden zijn verspreid. Volgens hem dienden de documenten ter ondersteuning van deze gruwelijke praktijken en werden ze als wapen ingezet om de christenen in diskrediet te brengen. Toen Constantijn de Grote tot keizer werd benoemd, transformeerde de christelijke kerk in het Romeinse Rijk van een paria naar een van de centrale instituten in de maatschappij. In het Romeinse milieu van sociale competitie werden de christenen plotseling een niet te onderschatten schakel en Eusebius speelt hier strategisch op in. Hij grijpt de evoluerende positie van het christendom aan om de zijns inziens 'ware' *Handelingen* af te zetten tegen de 'valse' *Handelingen* uit een tijd waarin de spanningen het grootst waren. De

²¹ Wardle en Derakhshan, *Information Disorder*, 35-6.

²² S. Altay, E. De Araujo en H. Mercier, "If this account is true, it is most enormously wonderful": Interestingness-if-true and the Sharing of True and False News', *Digital Journalism* (online gepubliceerd 24-8-2021) 1-22; M. Osmundsen e.a., 'Partisan Polarization Is the Primary Psychological Motivation behind Political Fake News Sharing on Twitter', *American Political Science Review* 115 (2021) 999-1015.

²³ C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire* (Berkeley 2000) 79.

daadwerkelijke makers van beide documenten zijn niet te achterhalen, maar de belanghebbende groepen zijn evident.

In het geval van de verschillende typen *Handelingen* rijst de vraag wie reageerde op wie. De eerste verwijzingen naar een prochristelijke versie dateren uit omstreeks 200 n.Chr., toen Justinus de Martelaar deze als bron aanhaalde in zijn *Apologie aan keizer Antoninus Pius*.²⁴ Rond dezelfde tijd haalt ook de vroege kerkvader Tertullianus in zijn *Apologeticum* de *Handelingen* aan. Hij ging in op de oorsprong van deze *Handelingen* en zijn beschrijving van de rapportage van Pilatus aan keizer Tiberius wordt geciteerd door Eusebius. De prochristelijke versie moet dus ergens voor het einde van de tweede eeuw in omloop zijn gebracht. De antichristelijke versie wordt pas voor het eerst genoemd bij Eusebius, die deze plaatst in de context van de grote christenvervolgingen aan het begin van de vierde eeuw.²⁵ De inhoud en de chronologie suggereren dat het gaat om een respons op de prochristelijke *Handelingen*, gemaakt ten tijde van een opkomend prochristelijk sentiment en ingezet om de christenvervolgingen te legitimeren. De antichristelijke vervalsing is dus een reactie op een prochristelijke vervalsing. Beide worden vervolgens strategisch ingezet door Eusebius om zijn narratief te ondersteunen.

Hoewel de reconstructie van de inhoud abstract blijft, noemt Eusebius wel degelijk een schuldige aan de antichristelijke vervalsingen: ‘Maximinus, de tiran van het Oosten, goddeloos als geen ander, en die de grootste vijand was

²⁴ Jus., *1A*. 35.9: καὶ ταῦτα ὅτι γέγονε δύνασθε μαθεῖν ἐκ τῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου γενομένων ἄκτων, ‘En dat deze zaken gebeurden, kun je leren uit de *Handelingen* van Pontius Pilatus.’ Zie ook 48.3. Het is onzeker of Justinus de *Handelingen* daadwerkelijk heeft gezien of dat zijn verwijzing enkel rust op een aanname dat de documenten bestonden; zie F. Scheidweiler, ‘The Gospel of Nicodemus: Acts of Pilate and Christ’s Descent into Hell’, in: W. Schneemelcher (ed.), *New Testament Apocrypha, I: Gospel and Related Writings* (Engelse vertaling door R.McL. Wilson; Cambridge 1991) 501-536, aldaar 501.

²⁵ Zie verder G.A. Cecconi, ‘Hypomnemata di Pilato e indottrinamento nella scuola di Massimino Daia. A proposito di Eus. H.E. IX 5,1; IX 7,1’, in: G. Agosti en D. Bianconi (eds.), *Pratiche didattiche tra centro e periferia nel Mediterraneo Tardoantico. Atti del convegno internazionale di studio. Roma, 13-15 Maggio 2015* (Spoleto 2019) 25-46, aldaar 37-42 voor mogelijke andere verwijzingen in antieke bronnen die de antichristelijke *Handelingen* ook rond dezelfde tijd plaatsen.

van vroomheid jegens de God van allen.²⁶ Maximinus was een van de keizers van de tetrarchie, ofwel de vierkeizerregering, en zou met ijzeren hand hebben geheerst over het oosterse deel van het Romeinse Rijk. Zijn onderdanen vervalsten de *Handelingen*, zo vertelt Eusebius, zowel met zijn persoonlijke toestemming als om hem te behagen.²⁷

Eusebius is de eerste die zich heeft gewaagd aan een geschiedenis van de christenen, een langdurig gehekelde groep die zich lang onderaan de maatschappij had bevonden. Met zijn werk formuleert Eusebius een collectieve identiteit voor de christenen. Hij legitimeert hun bestaansrecht opmerkelijk genoeg met wat Corke-Webster een ‘*narrative of protection*’ noemt: ‘He not only suggested that Christianity had been of importance in the Roman world from its birth but also maintained that its interests had always been aligned with those of Rome. Good relations were thus not just the starting point but also the norm.’²⁸ Sociale en ideologische motieven komen weer samen in Eusebius’ doel van legitimering. Hij verheft het christendom naar een hoge positie door het te verweven met de gevestigde Romeinse geschiedenis. Zijn narratief staat in dienst van de legitimatie van het christendom waardoor hij selectief is in wat hij benadrukt. Dat gaat zover dat hij de twee zaken die vanuit de hedendaagse optiek het fundament van het christendom vormen, de kruisdood van Jezus en de bekering van Paulus, nauwelijks bespreekt en in plaats daarvan wel uitgebreid ingaat op de *Handelingen* van Pilatus.

Eusebius baseert zijn vertelling van de prochristelijke rapportage van Pilatus aan keizer Tiberius op de woorden van de vroege kerkvader Tertullianus. Deze stelde dat het verhaal van Jezus aan de keizer werd gerapporteerd door Pilatus, die, opvallend genoeg, zelf al heimelijk christen zou zijn geworden. De keizers zouden dat ook zijn als ze geen keizer waren, of als keizers christen konden zijn, zo redeneerde Tertullianus.²⁹ Eusebius

²⁶ Eus., *H.E.* 9.1.1: ... Μαξιμίνος, ὁ ἐπ’ ἀνατολῆς τύραννος, δυσσεβέστατος εἰ καὶ τις ἄλλος, καὶ τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων θεὸν εὐσεβείας πολεμιώτατος γεγονώς

²⁷ Eus., *H.E.* 9.4.3 en 9.5.1.

²⁸ Corke-Webster, *Eusebius and Empire*, 250.

²⁹ Tert., *Ap.* 21.24. Het gerapporteerde verhaal wordt voorafgaand in 21.17-23 geparafraseerd: Jezus wordt vanwege zijn geringe afkomst aangezien voor magiër. Zijn wonderen en lessen roepen veel weerstand op bij de joden, die hem bij Pontius

kies ervoor Tertullianus bijna volledig te citeren, maar laat Pilatus' vermeende bekering achterwege.³⁰ Dit blijkt later van pas te komen, wanneer hij vertelt over Pilatus' zelfmoord: 'Het is het waard op te merken dat de traditie verhaalt dat diezelfde Pilatus, degene uit de tijd van onze Redder, in de dagen van Caius, waarover we hebben gesproken, in zo'n grote ellende verviel, dat hij uit dwang zijn eigen moordenaar werd en de wreker door zijn eigen hand, want de goddelijke gerechtigheid, zo schijnt het, kwam snel. Zij die de Olympiaden van de Grieken tegelijk met de gebeurtenissen in die tijd hebben opgeschreven, vermelden dit.'³¹ Hij positioneert Pilatus nu eens als een bewonderaar van Jezus die met zijn rapport een keizer prochristelijk kan maken en dan weer als een ellendeling onderhevig aan goddelijke gerechtigheid. Eusebius selecteert wat hem – en bovenal de sociale positie van het christendom – het beste uitkomt.

Eusebius kent de vervalste *Handelingen* grote invloed toe en vertelt uitvoerig over de praktijk: ze werden wijd verspreid door het hele rijk, overal opgehangen en als lesmateriaal ingezet. Kinderen hebben het document zelfs uit hun hoofd moeten leren, zo beweert Eusebius niet één, maar twee keer.³² Over de betrouwbaarheid van deze beweringen valt echter te twisten. Dat de *Handelingen* in het onderwijs werden ingezet, is zeer onwaarschijnlijk.³³ Het Grieks-Romeinse schoolsysteem had een vast curriculum dat voornamelijk bestond uit grammatica en retorica. Het memoriseren van officiële documenten was hier geen onderdeel van. Toch kan men begrijpen waarom Eusebius hier zo op hamert: het corrumperen van de jeugd werd reeds in de

Pilatus aanklagen en hem laten kruisigen. Na zijn dood verrijst hij op de derde dag en predikt 40 dagen onder zijn discipelen in Galilea. Zie ook Tert., *Ap.* 5.2.

³⁰ Eus., *H.E.* 2.2.1 en 2.2.6.

³¹ Eus., *H.E.* 2.7.1: οὐκ ἄγνωστὸν δὲ ἄξιον ὡς καὶ αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν ἐπὶ τοῦ σωτῆρος Πιλᾶτον κατὰ Γάϊον, οὗ τοὺς χρόνους διέξιμεν, τοσαύταις περιπεσεῖν κατέχει λόγος συμφορᾶς, ὡς ἐξ ἀνάγκης αὐτοφονευτὴν ἑαυτοῦ καὶ τιμωρὸν αὐτόχειρα γενέσθαι, τῆς θείας, ὡς ἔοικεν, δίκης οὐκ εἰς μακρὸν αὐτὸν μετελθούσης. ἱστοροῦσιν Ἑλλήνων οἱ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα τοῖς κατὰ χρόνους πεπραγμένοις ἀναγράψαντες. De zorg die Eusebius besteedt aan het beschrijven van zijn bron is opvallend, aangezien de authenticiteit van een dergelijke bron te betwijfelen valt. Een dergelijke bron is tot nu toe niet ontdekt, noch is deze elders vermeld.

³² Eus., *H.E.* 9.5.1 en 9.7.1.

³³ Vergelijk voor de omgekeerde visie (maar zonder duidelijke argumenten) Cecconi, 'Hypomnemata di Pilato', 30 ('Eusebio non inventa, cioè è fuori questione') en 34.

oudheid niet licht bevonden.³⁴ Zoals desinformatie bijvoorbeeld bij verkiezingen wordt gebruikt om de een te begunstigen en de ander in diskrediet te brengen,³⁵ gebruikt Eusebius het bestaan van de antichristelijke documentaire ficties om de christenen als onschuldige slachtoffers neer te zetten en de vervalsers te demoniseren. Daarbij vertelt Eusebius dat zij werden geleid door een keizer die vijandig stond tegenover elke Romein, waardoor de demonisering van de tegenstanders van de christenen wordt versterkt door een bijkomende de-romanisering.

Een misleidend format

Hedendaagse desinformatie bootst vaak het format na van bronnen en genres die voor het beoogde publiek gezaghebbend zijn. Het kan daarbij gaan om het kopiëren van logo en huisstijl van gerespecteerde nieuwsmedia en kennisinstituten, maar ook om vervalste citaten, *deepfake* video's en met Photoshop bewerkte foto's. Websites met gefabriceerde berichten gebruiken de conventies van reguliere nieuwsmedia. Als we 'nieuws' ook opvatten als informele, dringende boodschappen over actuele dreigingen en ontwikkelingen komt daar nog een factor bij: dezelfde valse berichten worden verspreid op sociale media, waarbij de producenten ook gebruik kunnen maken van valse gebruikersprofielen met gestolen of computer gegenereerde profielfoto's en valse namen.³⁶

Die nabootsing is zelden perfect, en een groeiend aantal studies probeert de vorm- en inhoudskenmerken te achterhalen waarmee desinformatie zich onderscheidt van het reguliere nieuws waarop het

³⁴ Een bekend voorbeeld is de veroordeling van Socrates, die in 399 v.Chr. werd veroordeeld voor goddeloosheid en het corrumperen van de jeugd.

³⁵ H. Allcott en M. Gentzkow, 'Social Media and Fake News in The 2016 Election', *Journal of Economic Perspectives* 31 (2017) 211-236.

³⁶ Zie bijvoorbeeld P. Burger en M. Schenk, 'De Kumanovo-Connectie: Macedonische spam clans verdienen aan nepnieuws over moslims en migranten', *Nieuwscheckers* (online gepubliceerd op 18-01-2019) <https://nieuwscheckers.nl/de-kumanovo-connectie-macedonische-spam-clans-verdienen-aan-nepnieuws-over-moslims-en-migranten/>; P. Burger, 'Campagne tegen Papoea-activisten mikt met nepaccounts ook op Nederland', *Nieuwscheckers* (online gepubliceerd op 10-11-2020) <https://nieuwscheckers.nl/campagne-tegen-papoea-activisten-mikt-met-nepaccounts-ook-op-nederland/>.

parasiteert. Een recent literatuuroverzicht noemt als indicatoren voor ‘*intentionally deceptive news*’, zowel in nieuwsmedia als op sociale media, onder meer een sterke partijdigheid, die in het onderzochte materiaal vooral naar politiek rechts is gericht; het appelleren aan negatieve emoties (met name woede en angst); en lange, sensationele koppen.³⁷

Ook de prochristelijke en antichristelijke *Handelingen* die Eusebius aanhaalt, bootsten een gezaghebbende format na om authenticiteit te suggereren, namelijk dat van officiële rapporten. Eusebius gebruikt hiervoor een technische term: *hypomnemata*. Deze officiële rapporten bestonden normaal gesproken uit verslagen van (justitiële) dialoog die letterlijk geciteerd werd.³⁸ Zo kan de inhoud van de *hypomnemata* van Pilatus worden voorgesteld als de dialoog tussen Jezus en Pilatus tijdens Jezus’ proces. In de prochristelijke versie wordt Pilatus klaarblijkelijk tijdens de ondervraging overtuigd van Jezus’ goddelijkheid, wat Tiberius in de rapportage zou hebben teruggelaten. Eusebius verwijst naar Tertullianus voor de inhoud van dit strafrechtelijke verslag, dat zou bestaan uit het verhaal van Jezus’ opkomst tot zijn wederopstanding, maar hoewel Tertullianus enkel spreekt van een rapportage die wordt ‘verkondigd’, en daarmee in het midden laat of het om een schriftelijk bericht gaat, interpreteert Eusebius de rapportage als een document.³⁹ Klaarblijkelijk waren voor Eusebius officiële documenten zoals *hypomnemata* de gangbare vorm voor dergelijke rapportages. Opvallend is echter dat Eusebius niet veel loslaat over de uiterlijke vorm en *formalia* van de documenten, waardoor alleen kan worden aangenomen dat deze algemeen bekend waren.

In de eerste vijf eeuwen n.Chr. stonden geschreven documenten aan de basis van alle interactie tussen de staat, bestuurders en bevolking en waren zij cruciaal voor het vormen van relaties. Er was een continue stroom van geschreven interactie tussen sociale groepen, officiële beambten en de keizer, wat het onderscheiden van authentieke en vervalste documenten niet eenvoudig maakte. Er waren archieven in het Romeinse Rijk, maar in de praktijk was het moeilijk hierin iets terug te vinden, laat staan om de echtheid

³⁷ A. Damstra e.a., ‘What Does Fake Look Like? A Review of the Literature on Intentional Deception in the News and on Social Media’, *Journalism Studies* (published online on 29-09-2021) 1-17.

³⁸ N.V. Popov-Reynolds, ‘Commentarii and Hypomnemata’, in: R.S. Bagnall, et al. (eds.), *The Encyclopedia of Ancient History* (Hoboken, NJ. 2012).

³⁹ Zie Tert., *Ap.* 5.2 en 21.24: *adnuntiata en nuntiavit*.

van documenten te verifiëren.⁴⁰ Dit had allerlei redenen: van de regelmatige vervanging van degenen die verantwoordelijk waren voor het archief, tot de kwetsbaarheid van het schrijfmateriaal, waardoor documenten snel vergingen. Bovendien was er geen uniforme methode om echtheid te verifiëren. Tot slot waren veel bureaucratische processen cumulatief: er kwamen wel steeds documenten bij, maar er gingen er weinig van af. Het gevolg was een berg aan teksten waarin het zeer moeilijk was de weg te vinden.⁴¹ Het vervalsen van documenten en deze als waarheid verspreiden, werd daardoor aantrekkelijk.

Eusebius beschrijft zelf de wijde verspreiding van de antichristelijke *Handelingen* ten tijde van de christenvervolgingen. Hij klaagt dat de documenten overal werden opgehangen,⁴² maar hoewel hij dit aangrijpt als een argument voor de schaamteloosheid van de vervalsers, was het in feite in lijn met de vorm van *hypomnemata*. Officiële documenten werden niet alleen opgehangen en tentoongesteld, maar door de toeschouwers actief gebruikt: ze werden gekopieerd, geciteerd en verder verspreid.⁴³ Dit gold net zo voor vervalsingen, waarvan Eusebius zelf een actief gebruiker is. Hoewel we enkel Eusebius als summiere bron hebben voor de prochristelijke en antichristelijke vervalsingen van de *Handelingen*, zijn er meer voorbeelden aan te halen van documenten die werden vervalst en wijd verspreid. Een veelvuldig bestudeerd soort documentaire fictie is bijvoorbeeld de martelaarsakte. Deze vertelling waarin het dramatische einde van het leven van een prominent christelijk figuur werd beschreven, werd veelal verpakt in de vorm van officiële rechtbankverslagen. Door inversies en toe-eigeningen van

⁴⁰ Dit wordt expliciet genoemd in de eerste-eeuwse briefwisseling tussen gouverneur Plinius de Jongere en Keizer Trajanus, waarin Plinius de accuraatheid en authenticiteit van documenten in zijn provinciale archief betwijfelt. Hij doet de aanname dat het keizerlijk archief van meer nut zal zijn, maar uit het antwoord van Trajanus blijkt dat ook hierin documenten ontbreken. Zie Plin., *Ep.* X.LXV en LXVI.

⁴¹ Zie P. Culham, 'Fraud, Fakery and Forgery: The Limits of Roman Information Technology', *The Ancient World* 27 (1996) 172-83 en A. Houghton, 'Roman Methods of Authentication in the First Two Centuries AD', *Journal of the Society of Archivists* 31 (2010) 29-49.

⁴² Eus., *H.E.* 9.5.1 en 9.7.1. Hij voegt tevens toe dat de documenten werden verspreid als lesmateriaal op scholen, wat reeds in het vorige gedeelte van dit artikel ontkracht is.

⁴³ Zie P. Eich, 'Centre and Periphery. Administrative Communication in Roman Imperial Times', in: S. Benoist (ed.), *Rome, a City and Its Empire in Perspective* (Leiden en Boston 2012) 85-108.

documentaire conventies werd er een alternatief narratief gecreëerd om veroordeelde martelaren als helden te positioneren. In de Romeinse tijd werden veroordeelde christenen zonder uitzondering beschouwd als criminelen, die een passende en gruwelijke straf verdienden. De prochristelijke *Handelingen* die Eusebius als waarheid aanhaalt, hebben dezelfde beoogde werking als een martelaarsakte. Door een officieel rapport na te bootsen dat is opgesteld in naam van Pilatus, kon ‘de Redder Jezus’ worden verheven van een misdadiger, wiens criminele status werd bevestigd door zijn schandelijke kruisiging, naar de zoon van God erkend door de hoogste gezagsdragers van het Romeinse Rijk. Het is nogal ironisch dat deze *Handelingen* waarschijnlijk gemodelleerd zijn naar de martelaarsakten, terwijl de christelijke martelaren zelf zich in hun gedrag weer naar Jezus’ kruisdood modelleerden.⁴⁴ De antichristelijke *Handelingen* die in reactie daarop zijn verschenen, zullen ook weer gebruik hebben gemaakt van dezelfde technieken van inversie en toe-eigening en eenzelfde beroep op de autoriteit van Rome, maar met een tegenovergestelde boodschap. Tekstueel ping-pong.

Autoriteit en authenticiteit

Terwijl tegenwoordig de autoriteit die aan een tekst wordt toegekend direct samenhangt met de authenticiteit daarvan, is die relatie in het geval van Eusebius onderwerp van discussie. Letteney neemt het standpunt in dat autoriteit en authenticiteit niet met elkaar hoeven te corresponderen, waarbij hij specifiek Eusebius als voorbeeld neemt.⁴⁵ Hij stelt dat Eusebius documenten die volgens hem authentiek zijn in zijn *Kerkgeschiedenis* citeert, zoals de briefwisseling tussen Jezus aan koning Abgar V van Edessa, maar hieraan – ondanks die veronderstelde authenticiteit – geen autoriteit toekent.⁴⁶ Hierbij ontstaat echter de vraag wat Letteney dan verstaat onder

⁴⁴ Zie C. Moss, *The Other Christs: Imitating Jesus in Ancient Christian Ideologies of Martyrdom* (New York 2010).

⁴⁵ Aan de andere kant van het spectrum staat Ehrman, die wel degelijk het bestaan van een correlatie tussen autoriteit en authenticiteit beargumenteert. Zie B.D. Ehrman, *Forgery and Counterforgery: The Use of Literary Deceit in Early Christian Polemics* (Oxford 2013) 89-90.

⁴⁶ Eus., *H.E.* 1.13; M. Letteney, ‘Authenticity and Authority: The Case For Dismantling a Dubious Correlation’, in: Mark Letteney en A.J. Berkovitz (eds.),

het toekennen van autoriteit, als dat niet het citeren en bespreken van documenten is.

In ieder geval gaat Letteney's stelling niet op voor de manier waarop Eusebius de *Handelingen* gebruikt in zijn narratief. Eusebius bestempelt de antichristelijke versie als een vervalsing en pleit er om deze reden voor de tekst geen enkele autoriteit toe te kennen. De prochristelijke versie is in zijn ogen origineel en dus leidend. Voor hem was authenticiteit in dit geval dus een criterium voor autoriteit en dat gebruikte hij strategisch voor zijn verhaal. Het onderscheid tussen de autoriteit en authenticiteit van de prochristelijke versie en de valsheid van de antichristelijke versie was cruciaal om te benadrukken, aangezien de vervalsers grote moeite deden om hun antichristelijke document autoriteit te laten uitstralen. Het gebruikte format van een officieel document, dat werd verspreid en gesanctioneerd door Maximinus – een keizer bovendien – bood een serieuze aanval op de maatschappelijke status van de christenen. Eusebius had geen andere keus dan hierop in te gaan en een weerwoord te bieden. Het onderscheid tussen autoriteit en authenticiteit is zinvol, maar beide factoren vallen samen in Eusebius' narratief van de *Handelingen*.

De vervalsingen van de *Handelingen* bevatten meerdere elementen op basis waarvan autoriteitsclaims konden worden gemaakt. Het eerste waarmee het publiek in aanraking kwam, was de uiterlijke vorm van de documenten. Zoals eerder is genoemd, gebruikten de *Handelingen* het format van *hypomnemata*, officiële rapporten. De *Handelingen* die Eusebius behandelt, zijn echter niet overgeleverd, noch doet Eusebius uitspraken over het format. Dat het document werd toegeschreven aan Pontius Pilatus is wel zeker. Het gebruik van deze naam was geen arbitraire keuze. Pilatus was een van de sleutelfiguren van de evangeliën, maar zijn positie was controversieel. Hij was een hooggeplaatste Romein die terughoudend zou zijn geweest in het veroordelen van Jezus, maar hem desalniettemin de dood in stuurde onder druk van het volk. In de evangelische traditie wordt benadrukt dat Pilatus zijn handen waste in onschuld, wat hem een geschikte kandidaat maakte als autoriteit van een prochristelijk document.⁴⁷ 'He is thus the most suitable person to represent a link between Judea and Rome',⁴⁸ schrijft Baudoin. Pilatus fungeert als verbinder tussen de christenen en Romeinen, maar net zo

Rethinking 'Authority' in Late Antiquity. Authorship, Law, and Transmission in Jewish and Christian Tradition (Milton Park 2018) 33-56, aldaar 44-7.

⁴⁷ Mattheüs 27:24.

⁴⁸ Baudoin, 'Truth in the Details', 219.

goed ook als scheidslijn. Hij dient een dubbelrol als autoriteit en waarborger van authenticiteit voor zowel de christenen als hun tegenstanders.

Naast het ambigue standpunt van Pilatus tegenover de christenen speelt een meer formeel aspect een rol: zijn naam diende namelijk ook als manier om het document te dateren.⁴⁹ Het is echter juist deze tijdsindicatie waardoor een vervalst document als zodanig kan worden geïdentificeerd. Eusebius meende namelijk een onjuiste datering te vinden in de antichristelijke *Handelingen*, wat hij gebruikt als een belangrijk argument voor het aantonen van de vervalsing. Hij bepaalt de onjuiste datering aan de hand van zijn bron Flavius Josephus, de Joodse historicus uit de eerste eeuw, aan wiens woorden Eusebius autoriteit toekent in deze kwestie. Volgens Eusebius legde Josephus in zijn achttiende boek van *De Oude Geschiedenis van de Joden* uit hoe Pilatus tot gouverneur van Judea werd benoemd ‘in het twaalfde jaar van de heerschappij van Tiberius’. Eusebius concludeert vervolgens:

Zo is de vervalsing van hen die eerder en recentelijk de *Handelingen* over onze redder hebben uitgegeven duidelijk blootgelegd, want hierin weerlegt de tijdsindicatie de leugen van de vervalsers. De zaken over de Passie van onze Redder die zij waagden te vertellen, zijn geplaatst in het vierde consulschap van Tiberius, wat in het zevende jaar van zijn heerschappij was, maar er is aangetoond dat Pilatus in die tijd nog niet in Judea was gestationeerd, als het gepast is de getuigenis van Josephus te gebruiken, die duidelijk aantoont in zijn hierboven genoemde tekst dat in werkelijkheid Pilatus in het twaalfde jaar van de heerschappij van Tiberius als procurator van Judea door Tiberius is aangesteld.⁵⁰

Eusebius baseert zijn autoriteitsclaims over de *Handelingen* op bronnen die hem authentiek toeschijnen, zoals in dit geval Josephus. Hij verankert zijn mededelingen in eerdere auteurs door hen letterlijk te citeren of direct naar

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Eus., *H.E.* 1.9.3-4: οὐκοῦν σαφῶς ἀπελήλεγται τὸ πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα χθὲς καὶ πρῶην διαδεδικότων, ἐν οἷς πρῶτος αὐτὸς ὁ τῆς παρασημειώσεως χρόνος τῶν πεπλακώτων ἀπελέγχει τὸ ψεῦδος. ἐπὶ τῆς τετάρτης δ' οὖν ὑπατείας Τιβερίου, ἣ γέγονεν ἔτους ἐβδόμου τῆς βασιλείας αὐτοῦ, τὰ περὶ τὸ σωτήριον πάθος αὐτοῖς τολμηθέντα περιέχει, καθ' ὃν δέινονται χρόνον μὴδ' ἐπιστάς πω τῇ Ἰουδαίᾳ Πιλᾶτος, εἴ γε τῷ Ἰωσήφῳ μάρτυρι χρῆσασθαι δεόν, σαφῶς οὕτως σημαίνονται κατὰ τὴν δηλωθεῖσαν αὐτοῦ γραφὴν ὅτι διὴ δωδεκάτῳ ἐνιαυτῷ τῆς Τιβερίου βασιλείας ἐπίτροπος τῆς Ἰουδαίας ὑπὸ Τιβερίου καθίσταται Πιλᾶτος.

de auteur te verwijzen als autoriteit. De vele citaten door de *Kerkgeschiedenis* heen dienen als een onderbouwing en verzekering van zijn woorden.⁵¹ Waarmee Eusebius echter geen rekening houdt, al dan niet bewust, is dat de bronnen die hij gretig autoriteit toekent, niet per se authentiek zijn. Zo zijn Josephus' woorden over de datering van Pilatus' gouverneurschap waarschijnlijk niet authentiek,⁵² hoewel ze inhoudelijk wel correct zijn, blijkt uit andere bronnen. Ironisch genoeg baseert Eusebius zijn argument tegen een vervalsing dus op een vervalste bron.⁵³

Eusebius doet veel moeite om zijn boodschap te onderbouwen met argumenten en deze argumenten te staven met gezaghebbende en authentieke bronnen. Hij treedt daarmee in de voetsporen van de makers van de vervalste *Handelingen*, die moeite deden hun documenten authenticiteit en daarmee autoriteit uit te laten stralen door het gebruik van het format van een officieel document en een ondertekening met een gezaghebbende naam. Het vervalsen van documenten was een veel voorkomende praktijk in de sociale competitie tussen groepen in de maatschappij. Wat was authentiek en wat was vals? Dit onderscheid was in de oudheid moeilijk te maken. Tegenwoordig zijn de verificatiemogelijkheden een stuk groter, maar ook nu doen vervalsers minstens zoveel moeite om hun desinformatie authenticiteit en daarmee autoriteit te laten uitstralen.

Conclusie: Met de kennis van toen

De *Handelingen* van Pontius Pilatus waren onderdeel van een heftige polemiek waarin verschillende maatschappelijke groepen de strijd met elkaar aangingen om hun maatschappelijke positie te verdedigen. Het bestaan van deze

⁵¹ Zie D.J. DeVore, 'Genre and Eusebius' *Ecclesiastical History: Toward a Focused Debate*, in: A. Johnson en Jeremy Schott (eds.), *Eusebius of Caesarea: Tradition and Innovations* (Washington 2013) 35-91.

⁵² We hebben geen overlevering van of referentie naar een dergelijke passage, niet in Josephus' werken zelf of in een andere bron.

⁵³ Hata illustreert aan de hand van Eusebius' verwijzingen naar Josephus in respectievelijk het tweede en derde boek van de *Kerkgeschiedenis* hoe Eusebius Josephus' woorden aanpast, overdrijft en misbruikt. Zie G. Hata, 'The Abuse and Misuse of Josephus in Eusebius' *Ecclesiastical History, Books 2 and 3*', in: S.J.D. Cohen en J. J. Schwartz (eds.), *Studies in Josephus and the Varieties of Ancient Judaism* (Leiden 2007) 91-102.

documenten is bij ons bekend dankzij Eusebius, die zich in de polemieken mengt door de documenten selectief aan te wenden in zijn *Kerkegeschiedenis*. Om de strategische functie van de *Handelingen* te ontleden, biedt het moderne concept van desinformatie een vruchtbaar referentiekader. De *Handelingen* kunnen worden beschouwd als documentaire ficties, die net als desinformatie berusten op de manipulatie van een gezaghebbend genre.

Onze benadering betreft geen voorstel om de antieke casus volledig gelijk te stellen aan de moderne praktijk, maar betreft zich op zowel formele als functionele overeenkomsten tussen beide. Een analyse van drie gerelateerde aspecten, namelijk de motieven van schrijvers en verspreiders, het format van de documenten en de correlatie tussen autoriteit en authenticiteit, toont opmerkelijke overeenkomsten tussen de casus van de *Handelingen* bij Eusebius en de desinformatie uit onze tijd. De hedendaagse *truth wars* vinden hun pendant in de tijd van Eusebius. Maar terwijl in de oudheid officiële documenten moeilijk waren te onderscheiden van documentaire ficties, zijn er tegenwoordig veel meer verificatiemogelijkheden. Daar staat tegenover dat het digitale tijdperk ook de mogelijkheden tot vervalsing heeft vergroot. Ook is de competitie tussen media nu verveelvoudigd, waar er in de oudheid weinig variatie was. Wat echter voor beide gevallen geldt, is de bedoeling om te misleiden met behulp van de stilistische vorm van een document of door het gebruik van een gezaghebbende naam of bron. Ook de onderliggende motieven van toen en nu hebben raakvlakken, aangezien het misleiden in beide gevallen in dienst staat van het verheffen van een bepaalde sociale groep, religieus of politiek.

Onze benadering, die uitgaat van een verwantschap, opent de grenzen tussen de moderne en antieke praktijk. Hoewel academici het hoogtepunt van desinformatie, gelet op de snelle en massale verspreiding via sociale media, in onze tijd plaatsen, is een soortgelijk fenomeen reeds in de tijd van Eusebius een structureel verschijnsel. Door aan te tonen dat wat voor ons zo modern lijkt, in werkelijkheid op een vergelijkbare manier werd aangewend in een ver verleden, ontstaat er ruimte voor nieuwe perspectieven en inzichten. Niet alleen biedt de theorievorming rondom de desinformatie van tegenwoordig een handvat voor het begrijpen van de historische casus, maar tevens geeft het de mogelijkheid om desinformatie van nu met andere ogen te aanschouwen met de kennis van toen.